

ДЕЯКІ ІСТОРИКО-МИСТЕЦЬКІ АСПЕКТИ
СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОВАЛЬСТВА

628:7](477)“198/201”(045)

Роготченко С. В. Деякі історико-мистецькі аспекти становлення українського ковальства. Матеріальна культура накладає відбиток на предмети в економічній, соціально-ідеологічній, художній складовій свого часу. У такий спосіб уявлення людини про світ складається з оточення навколишнього світу, де артефакти відіграють достатньо вагому роль. Так фіксуються складові епохи, рівень її духовного і матеріального життя, естетичні цінності. Усі ці фактори визначають функціональне призначення виробів, їх типи, форми, характер декоративного оздоблення. У даному дослідженні історія ковальства як ремесла і ковальства як творчості посідає таке ж важливе місце, як аналіз економічної чи соціальної складової України в історичному аспекті. Отже, метою статті є історико-мистецтвознавче дослідження, що стисло сконцентрує історико-мистецькі аспекти становлення українського ковальства і допоможе зрозуміти шляхи розвитку вітчизняного ковальського промислу та ковальського мистецтва. Автор, виходячи з досвіду п'яти років роботи над темою розвитку вітчизняного ковальства, досліджує причинно-наслідкові зв'язки виникнення ремісничих і далі за ними творчих процесів, що втілюються в конкретні твори мистецтва. Також доходить висновків, що не є можливим говорити про кераміку, текстиль чи ковальство, про їх формування, декорування, функціональну належність без розуміння художньої природи матеріалу і способів його обробки. Неможливо й дати правильну оцінку сьогоденного стану художнього ковальства без вивчення історії ковальського промислу та ковальського мистецтва. Знайомлячись із різними матеріалами, майстер оцінював їх фізичні та декоративні властивості, а також можливість їх застосування в реальному навколишньому житті. Метал для кування є основний компонент. Метал надає для художньої творчості практично необмежені можливості. Тому в даній роботі автор звертає особливу увагу на якість металу, котрий можна кувати, лити, різати, витягати дріт, покривати емаллю, чорно, інкрустувати різними матеріалами, поєднувати з дорогішими каменями. Жоден інший матеріал не дає такого повного уявлення про свою епоху, як метал, оскільки надзвичайно різноманітна сфера його застосування визначається багатограничними конструктивними і художніми якостями. **Ключові слова:** коваль, художнє ковальство, мистецтвознавство, ремесло, творчість.

Роготченко С. В. Некоторые историко-художественные аспекты становления украинского кузнечества. Материальная культура накладывает отпечаток на предметы в экономической, социально-идеологической, художественной составляющей своего времени. Таким образом, представление человека о мире состоит из окружающего мира, где артефакты играют достаточно важную роль. Так фиксируются составляющие эпохи, уровень ее духовной и материальной жизни, эстетические ценности. Все эти факторы определяют функциональное назначение изделий, их типы, формы, характер декоративного убранства. В данном исследовании история кузнечества как ремесла и кузнечества как творчества занимает такое же важное место, что и анализ экономической или социальной составляющей Украины в историческом аспекте. Итак, целью статьи является искусствоведческое исследование, кратко концентрирующее историко-художественные аспекты становления украинского кузнечества. Оно поможет понять пути развития отечественного кузнечного промысла и кузнечного искусства. Автор, исходя из опыта пятилетней работы над темой развития отечественного кузнечества, исследует причинно-следственные связи возникновения ремесленных и творческих процессов, которые воплощаются в конкретные произведения искусства. Также приходит к выводу, что невозможно говорить о керамике, текстиле или кузнечном искусстве, об их формообразовании,

декорировании, функциональной принадлежности без понимания художественной природы материала и способов его обработки. Необходимо, кроме того, дать правильную оценку сегодняшнего состояния художественнойковки, что без изучения истории кузнечного промысла и кузнечного искусства предыдущих периодов сделать невозможно. Знакомясь с различными материалами, мастер оценивал их физические и декоративные свойства, а также возможность применения в реальной окружающей жизни. Металл дляковки является основным компонентом. Он предоставляет для художественного творчества практически неограниченные возможности. Поэтому в данной работе автор обращает особое внимание на свойство металла, из которого можно вытягивать проволоку, который можно ковать, лить, резать, покрывать эмалью, чорно, инкрустировать различными материалами, сочетать с драгоценными камнями. Никакой другой материал не дает такого полного представления о своей эпохе, как металл, так разнообразна сфера его применения определенная многоразными конструктивными и художественными качествами. **Ключевые слова:** кузнец, художественнаяковка, искусствоведение, ремесло, творчество.

Rohotchenko S. The some historical and art aspects of the development of the Ukrainian blacksmithing. The material culture makes an imprint on the objects in the economic, social, ideological and cultural spheres of the time. In such a way a human worldview consists of surrounding environment in which the artifacts play a significant role. Thus the epoch compound parts are created, the level of the material and spiritual life and aesthetic values are created. All these factors determine the functionality of objects, their types, forms and character of their decorations. In this research the history of the blacksmithing as a mastercraft and as a creativity occupies an important position and the analyses of social and economic life in Ukraine is given in the historical perspective. The causal links between the emergence of mastercrafts and creative art activity are explored, their embodiment in the artifacts is uncovered. It is impossible to research the ceramics, textile or blacksmithing without form creating, decoration, functionality without understanding of the art nature of the metal and techniques of its processing.

The goal of the article is a historical and art research, which concentrate historical and artistic aspects of the development of the Ukrainian blacksmithing and will help to understand the directions of the development of the Ukrainian blacksmithing crafts and art. Basing on the five years experience of the investigation of the blacksmithing the author unveils causal connections inside craft and artistic processes which are embodied in the certain artifacts. The author comes to conclusions that it is impossible to talk about ceramics, textile or blacksmithing and their form creating without understanding the artistic nature of the material and ways of dealing with it. It is also impossible to estimate the current situation of the artistic blacksmithing without study of the history of the blacksmithing crafts and art. While investigating various materials the master evaluated their physical and decorative characteristics and possibilities of their applications in the real life. The metal is the main component. The metal presents unlimited possibilities for the for the art creativity. So in the presented paper the author pays a special attention to the characteristics of the metal, which could be poured, cut, pulled as a wire, covered with enamel or blackened, decorated by different materials and combined with the jewellery. None of the other materials do not give full representation of the epoch as a metal does, and the wide sphere of its usage is characterized by the multifaceted constructive and artistic features.

Statement of the problem. The actuality of the topic. This paper is a historic and art research that helps to understand the directions of the development of the Ukrainian blacksmithing crafts and art.

The artistic metal craft has a five thousand years of history. For this time in the different historical epochs the art pieces from the copper, bronze, iron, gold and silver were created by different nations, a lot of craft and artistic techniques were mastered. We should distinct colored, black and precious metals. In this research the author deals with black metals, which are the basic for the blacksmithing craft and art. The combination of blacksmithing methods opens the world art process for the Ukrainian masters. At the same time the national features of the Ukrainian metal art emerged before its present triumph development. The metal as a foundation of the blacksmithing art and creativity was and remains the initial source without which the creation of the blacksmithing products would be impossible. Thus further research of the metal and its features is acute and necessary for the study of all that is connected to the "metal art".

Connections to the scientific and practical tasks. At the present period of the development of the Ukrainian blacksmithing art culture and art researchers investigate actively the processes that were not the subjects of the study two decades ago. The artistic blacksmithing of the second half of the 19th century was integral and justifiable from the perspective of its application. The simultaneous influence of such various styles as baroque, modern, national and author style made the Ukrainian blacksmithing unique. The need to produce lattices, grates, gates and doors remained at the same level but they were constructed in radically new creative solutions. The professional artists and architects joined the work of the productions and atelier. The construction boom of the 1870s made a strong impact on the blacksmithing development. The metallic constructions and decorations on the facades became necessary elements of the buildings. In two parks it was impossible for the same two lamps and benches to stand, and on the building it was unthinkable to have the same grates. The threshold of the 19th and 20th century is considered to be an epoch of the first revival of the blacksmithing art in Ukraine despite the presence of the mighty competitor – foundry art, which occupied the niche in the surrounding environment. Kyiv is a special city in the central part of Ukraine, the study of its architecture gives answers on the question of the participation of blacksmithing art in the cultural development.

In Ukraine the blacksmithing art was not always in decline. It was in active demand a hundred and hundred and twenty years ago during reign of the modern style in the architectural ensembles of the European cities. The metallic curls of the blacksmithing art pieces pleased the view in almost each European town and village. In Kyiv the threshold of the 19th and 20th centuries was marked by the powerful construction in the central historical part of the city and close to it districts. Fastly the mansions and high-rise buildings grew. The delay in the development of the Ukrainian blacksmithing lasted for a half of the century. This situation has a logic explanation. On the threshold of 19th and 20th centuries the number of blacksmithing mastershops was limited to a few dozens, during next twenty years its number grew to hundreds. Basing on the facts of Kyiv history the author proves that the Ukrainian blacksmithing already had its own traditions, thus its development in the beginning of the 1970s was quite logical. Forums, festivals, art exhibitions with the participation of the blacksmiths, special editions attracted the attention of the scientists to the study of the complicated processes of the blacksmithing formation.

Conclusions. The revival of the Ukrainian contemporary blacksmithing is outstanding. It should be noticed that the roots of the blacksmithing revival do not lay just in artistic sphere but also in the psychological and national compound parts. Chronologically the contemporary period of the artistic metal should be viewed after study and analyses of events within the context of the research of the metal art craft in Ukraine and periods of the development of the Ukrainian blacksmithing.

Keywords: blacksmith, artistic blacksmithing, art research, craft, creativity.

Постановка проблеми. Ця робота є історично-мистецтвознавчим дослідженням, що допомагає зрозуміти шляхи розвитку вітчизняного ковальського промислу та ковальського мистецтва. Мистецтво художньої обробки металу налічує більш як п'ять тисяч років свого розвитку. Протягом цього часу в різні історичні епохи різними народами були виконані твори мистецтва

з міді, бронзи, заліза, золота і срібла, освоєно різні технічні прийоми обробки металу й декорування. Усі метали поділяються на кольорові, чорні й дорогоцінні. У даному дослідженні автор звертається лише до чорних металів, які складають основу ковальського промислу та ковальського мистецтва. Спільність методів обробки металу вводить українських майстрів кування у світовий мистецький процес.

Актуальність теми. Особливо важливою в дослідженні ковальського промислу і ковальського мистецтва стає національна складова. Національні риси вітчизняного мистецтва гарячого металу, про що вкрай мало досліджено в розвідках минулих періодів, були закладені далеко до сьогодення його тріумфального розвитку. Метал, як основа ковальського ремесла і ковальської творчості, був і залишається першоджерелом, без якого створення художнього продукту стає неможливим. Отже, вивчення історії розвитку ковальства на теренах сучасної України, а також дослідження металу і його властивостей є вкрай необхідним для подальшого вивчення усього, що пов'язано з «металевим мистецтвом».

Зв'язок із науковими чи практичними завданнями. На даному етапі мистецтвознавці та культурологи активно досліджують художні процеси, пов'язані з відродженням вітчизняного ковальського мистецтва.

Такому стану речей є логічне пояснення. На зламі XX та XXI сторіч кількість кузень в Україні була обмежена кількома десятками. Протягом наступних двадцяти років їх кількість виросла до кількох сотень. Форуми, фестивалі, художні виставки за участю ковалів, спеціалізовані видання привернули увагу науковців до вивчення складних процесів формування ковальства. Статтю підготовлено у рамках написання дипломної магістерської роботи «Українське ковальство кінця XX — початку XXI століття на прикладі осередків Центральної, Східної та Південної України», що виконується на кафедрі мистецтвознавчої експертизи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спеціальних досліджень ковальського ремесла і ковальського мистецтва в Україні до початку XXI століття було вкрай мало. В українському мистецтвознавстві технологічним питанням та історії технологій не було приділено достатньої уваги. Переважно дослідження технологічних процесів у металі були пов'язані з ювелірним мистецтвом і, меншою мірою, з розвитком ковальства. Ці праці належали закордонним ученим, таким як Б. Андерсон, В. Новиков, В. Марченко, М. Мішук, А. Флерів, А. Лукас, Е. Бреполь, О. Петриченко, В. Павлов, В. Трейстер, Г. Сміт.

Для даної розвідки такі дослідження важливі тому, що дотично вони торкаються технології обробки металів, історії розвитку мистецтва металу включно з доволі обмеженим описуванням процесів виготовлення ковальських виробів. Хрестоматійним дослідженням дорогоцінних каменів і металевих оправ для них є перевидана

у Москві 1980 року праця Г. Сміта «Драгоценные камни». Уперше це видання побачило світ 1912 року. До 1952 року книга 12 разів перевидавалася за редакцією і з доповненнями самого автора. Видання, про яке йдеться, зараз було чотирнадцятим, доповненим коментарями професора мінералогії Бристольського університету Ф. Філіпсом. Для нас ця праця важлива тим, що доповнення були зроблені не лише кабінетним вченим, а й художником-ювеліром, яким був Ф. Філіпс. Книга мала й соціальне значення. «У цьому незвичайному для радянської людини підході до описання дорогоцінних каменів значною мірою полягає оригінальність і новизна пропонованої книги» [22, с. 5]. У передмові до книги Б. Андерсена «Определение драгоценных камней», що вийшла друком у Москві 1983 року, мистецтвознавець В. Петров пише: «Книга Андерсена вельми цікава, і її з великою користю прочитають і мінералогі і геологи, а також усі любителі каменю. Для ювелірів же монографія Андерсена буде слугувати, безсумнівно, настільною книгою» [1, с. 7].

Настільною книгою радянських ювелірів та ковалів також була книга В. Марченкова «Ювелирное дело», що тричі перевидавалася і доповнювалася. Технології багатьох процесів ковальства і ювелірного мистецтва тотожні і взаємозамінні. І якщо технологічної карти виготовлення ковальського виробу до 1990-х років для широкого загалу не існувало взагалі, то технологія виготовлення ювелірних виробів кустарним способом була детально прописана в книзі В. Марченкова. Звичайно, її використовували не лише ювеліри, але й ковалі, ливарники, емальєри, скульптори

«Матеріалами ювелірного виробництва слід вважати як ті, з яких виготовляються ювелірні вироби, так і ті, за допомогою яких вони виробляються. Це значний перелік різних металів — чорних, кольорових, у тому числі й дорогоцінних. Металеві властивості є в більш як 80 елементів таблиці Менделєєва. Усі метали заведено поділяти на чорні й кольорові. До чорних належать залізо і всі сплави на його основі. Усі інші метали — кольорові, в тому числі й дорогоцінні» [15, с. 4].

1991 року в Санкт-Петербурзі побачило світ видання В. Новикова та В. Павлова «Ручное изготовление ювелирных украшений». Як і в книзі В. Марченкова, тут детально були описані процеси виготовлення ювелірних творів, багато операцій із яких використовували художники ковальського мистецтва. Для СРСР, де індивідуальне ковальство та індивідуальне виготовлення ювелірних творів довгі роки було під забороною, вихід у світ такої книги був подією. Щоправда рудименти минулого ще не були подолані повністю. «Останнім часом в СРСР, особливо з виходом закону про індивідуальну трудову діяльність, значно підвищився попит на літературу з ювелірної справи, точніше, на літературу з виготовлення ювелірних прикрас ручну. Мета цієї книги — задовольнити цей попит» [17, с. 7]. Звичайно цей посібник активно використовувався ковалями. На це, власне, і

сподівалися автори, бо у передмові видання було написано наступне: «Автори книги вважають за своє завдання простою і зрозумілою мовою докладно розповісти і показати весь цикл створення ювелірних прикрас, починаючи від підготовки малюнка і закінчуючи втіленням задуманого в металі або іншому матеріалі» [17, с. 7]. Автори не уточнюють, у якому саме металі людина може самостійно створити виріб. Це також пояснюється законом про індивідуальну трудову діяльність, який дав поштовх розвитку приватним кузням.

Узагальнюючі праці за окремими видами художнього металу різних історичних епох належать О. Бородаю, Є. Черних, В. Даркевичу, А. Банку, М. Кондаковій, Ю. Легенькому, Д. Вільямсу і Д. Оген, Ф. Антону, Г. Мьоллеру.

Унікальною з точки зору дослідження ремесла художника, що працював із металом, залишається до сьогодні збірник Юрія Легенького «Від ремесла до творчості», випущений 1990 року видавництвом «Час» у Києві. «Мета книги полягає в залученні читача до самодіяльного декоративного мистецтва. Автори вирішили висвітлити п'ять видів мистецтва. Це не випадково. Тканина, кераміка, емаль по металу, скло, різьба по дереву легко поєднуються й доповнюють одне одного. Книгу можна розглядати як своєрідне введення у світ декоративної творчості й самовчитель художньої майстерності» [12, с. 3]. У цій книзі Ю. Легенькому належить ще один матеріал — «Мистецтво емальювання». Автор пише: «Декоративні вироби з металу відомі з давніх пір. У музеях СРСР зберігаються прекрасні зразки, знайдені при розкопках стародавніх курганів. Так, під Києвом, в селі Білогородка була знайдена ціла майстерня емальєра 13 сторіччя» [13, с. 114]. Характерною є оцінка вченим тогочасного стану розвитку мистецтва художнього металу України. «Художників-емальєрів набагато менше, ніж художників-керамістів, це колись мугутне ремесло й мистецтво пішло далеко на периферію естетичних смаків та інтересів суспільства [13, с. 114]. У збірнику «Від ремесла до творчості» оприлюднена й одна з перших теоретичних праць відомого художника Олександра Бородея, «З досвіду емальєра». Він пише: «Емаль — синтетичний вид мистецтва, в якому відображена історія оволодіння ремеслом людиною. На семінарі в Кечкеметі (Угорщина. — . .) були прочитані лекції з технології, показані зразки. Побачили ми й зібрання емалей, яке створилося за час роботи семінару в 1975 році [4, с. 124]. Єдина робота з історії художнього металу Стародавнього світу належить К. Соловійову. У ній вперше було узагальнено весь матеріал з цього періоду, виявлено основні пам'ятки і характерні для цього часу прийоми обробки металу [21]. Разом із тим досі немає дослідження, в якому було б зібрано, осмислено, узагальнено та систематизовано весь матеріал стосовно мистецтва художнього металу Стародавнього світу й Середніх віків, включаючи чорні, кольорові і дорогоцінні метали. Про українське ковальство періоду Середньовіччя досліджень обмаль.

Більшість мистецтвознавців і культурологів відзначають особливості в розвитку мистецтва України взагалі і металопластики як його складової частини зокрема. Через те сьогодні необхідно ретельно дослідити сучасний стан українського ковальства, а також той шлях, що ковальство здолало від перших кузень, що з'явилися на теренах України, до участі українських митців у міжнародних виставках, форумах, бієнале.

Джерельну базу дослідження сучасного стану українського ковальства складають публікації вітчизняних і закордонних мистецтвознавців та істориків, зокрема твори О. Тищенко, Л. Жоголь, В. Могилевського, О. Роготченка, В. Ковалинського, С. Баньковської, Ю. Довганя, П. Жолтовського, Є. Олесницького, Р. Шмагала. Для написання даного дослідження використовувалися архівні матеріали, альбоми, каталоги виставок і ковальських форумів, буклети, окремі статті та книги вчених. Автором взято більше 10 інтерв'ю з вітчизняними та закордонними учасниками ковальського процесу.

Одним із перших українських мистецтвознавців, які зацікавилися вітчизняним ковальством, був П. Жолтовський. Ще 1963 року разом із П. Мусянком він публікує матеріал «Українське декоративне мистецтво», що видається у Товаристві для поширення політичних і наукових знань УРСР. Серед інших видів і жанрів народної творчості автори звертаються до предметів ковальського промислу [9].

Наступною розвідкою, яка стосується ковальського промислу та ковальського мистецтва, стає матеріал П. Жолтовського «Метал», що виходить друком у третьому томі Історії українського мистецтва [8].

1978 року виходить книга Л. Жоголь «Декоративное искусство в интерьере общественных зданий». Один із чотирьох розділів присвячено металу і дереву. Мистецтвознавець досліджує як одне з перших металеве декорування громадських споруд. «Декоративний метал веде свій початок від ковальського ремесла, яке має давні традиції. Народні майстри володіли технікою кування, зварювання, обточка, різання, полірування, пайки, гравірування, патинування металу. Знання цих прийомів обробки давало можливість виготовити високохудожні вироби для оформлення інтер'єрів житлових та громадських споруд» [7, с. 91–100].

2003 року під егідою Інституту проблем сучасного мистецтва виходить збірка мистецтвознавчих досліджень МІСТ (Мистецтво, історія, сучасність, теорія). У цьому числі одразу два дослідження присвячені «металевій» темі. Лідія Борщенко, директор Луганського обласного художнього музею, оприлюднює статтю «Художнє литво на старому луганському заводі (1795–1887)». Для розуміння ролі й місця художнього литва — одного з різновидів «мистецтва металу» в образотворчому мистецтві сходу України — це вкрай важливе дослідження, адже переважна більшість фактичного матеріалу віднайдена Л. Борщевською і оприлюднюється вперше. «Більша частина пам'яток церковної

старовини досліджена та взята на облік під час наукових експедицій Луганського обласного художнього музею. Результати досліджень дають можливість констатувати, що в XIX — на поч. XX ст. образотворче декоративно-ужиткове та народне декоративне мистецтво на території, що тепер входить до складу Луганської області, набуло певного розвитку. З-поміж прикладних видів мистецтва найпоширенішим у досліджувану добу було художнє литво, провідна роль у виробництві якого належала майстрам Луганського ливарного заводу» [5, с. 23–24]. Другий матеріал написаний Ігорем Руденком, головним редактором «Журнала о металле», секретарем правління Спілки майстрів ковальського мистецтва України [20, с. 298–307].

З 1970-х років досліджує українське ковальство київський мистецтвознавець О. Роготченко. Його перу належить ряд розвідок, що стосуються історії та відродження українського ковальського мистецтва. Як зазначає О. Роготченко, кожний новий виток розвитку суспільства обов'язково супроводжується народженням нових напрямів у творчості, які, у свою чергу, неодмінно створюють умови для відродження вже існуючих видів мистецтва. Виходячи з цієї формули, успіх нинішнього українського кованого металу можна було б передбачити років п'ятнадцять тому [17].

Значний вклад у дослідженні українського художнього металу належить львівському вченому Ростиславу Шмагалу. Серед його доробку — численні оприлюднені розвідки, що розповідають про історію ковальства та ювелірного мистецтва. «Мистецька освіта як виразник творчих сил людини була покликана стати в центрі всієї освіти. Відродження у цей період переживали ковальство, емальєрство, обробка коштовного каменю, рукотворне золотарство», — пише Р. Шмагало у вступі до другого тому «Енциклопедії художнього металу» [24].

Отже, можна зробити висновок, що попри не таку велику кількість авторів по відношенню до мистецтвознавців, які вивчали інші аспекти образотворчого мистецтва України, ґрунтовних праць достатньо, аби зробити правильні висновки про історію розвитку вітчизняного художнього ковальства. Теми досліджень, що не знайшли відображення у вже оприлюднених працях, розробляються сьогодні молодими ученими держави і знаходять відображення у статтях, захищених дипломах та дисертаційних дослідженнях культурологів, мистецтвознавців, істориків.

Мета даної статті полягає у висвітленні маловідомих фактів із історії розвитку ковальства, а також у дослідженні технологічних процесів створення ковальського твору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, метал є основою ковальського промислу і похідного від нього ковальського мистецтва. Дослідження металу як матеріалу дає відповідь на ряд питань, пов'язаних із металевим твором. У куванні практично в ста відсотках використовується чорний метал. До чорного металу належать залізо і його сплави з вуглецем — сталь

і чавун. Залізо рідко використовують як самостійний матеріал. Переважно — сплави з наявністю вуглецю, фосфору, хрому, нікелю, сірки. Для художньої обробки заліза застосовується гаряче кування з використанням ковальського зварювання. Таким способом викувували мечі, кинджали, ножі, віконні решітки, огорожі, оковки для меблів і дерев'яних створів воріт, освітлювальні прилади. З листової сталі дифуванням (вибиванням) виконували лицарські обладунки, шоломи, щити. Чавун — другий розповсюджений метал, що використовувався для виробництва решіток, огорож та інших металевих предметів, потрібних у побуті. Одна з властивостей чавуну полягає в тому, що він практично не кується через великий вміст вуглецю. Головною технікою обробки чавуну залишалося литво. Чавун, завдяки своїм високим ливарним якостям, став активно застосовуватися в художньому литті. Для декорування заліза і сталі з давніх-давен застосовувалася насічка (тушування, гравіювання, золочення, просічки, вороніння. Зрозумівши технічні і декоративні можливості металу, людина вже не уявляла свого життя без цього матеріалу. Грати-огорожі, ворота, ліхтарі, фонтани, двері, виконані в одному стилі, завершували створення єдиного архітектурного ансамблю. Художній метал бере участь у формуванні предметно-просторового середовища кожної історичної епохи.

Дослідивши та проаналізувавши художню природу металу, виникнення і розвиток різних прийомів його художньої обробки і їх вплив на формоутворення та декорування творів мистецтва в Стародавньому світі й у Середні віки, зробимо висновок, що включення металу у сферу художньої творчості слід розглядати починаючи з III тис. до н. е. У цей час формуються основні прийоми художньої обробки металу: холодне кування, вибивання, карбування, гравіювання, насічка, філігрань і зернь. У техніці гарячого кування спресований вогнем технологічний процес, а також твердість і пружність самого матеріалу визначили головну якість кованого металу, показали можливість його використання у повсякденному житті (ремесло) і в прикрасах (творчість). На цьому висновку ґрунтується художня виразність усіх наступних творів ковальського мистецтва.

Ковальський промисел на території сучасної України слід вважати одним із найстаріших з відомих нині. Археологічні експедиції, які проводилися на українських землях від другої половини XIX сторіччя, свідчать, що перші майстри-ковалі працювали з мідним металом приблизно п'ять тисяч років тому.

Розкопки періоду Київської Русі доводять наявність ковальських виробів, що виготовлялися ремісниками і широко застосовувались у побуті. Йдеться про сокири, заступи, коси, підкови для коней, молотки та інший інструмент для обробки дерева — найпопулярнішого в ті часи будівельного матеріалу. Власне, технологія обробки металу, що була відома ще з III тисячоліття до нашої ери, використовувалася майстрами Київської Русі, у ковальських цехах XV–XVII

сторіччя, у будівництві XIX–XX сторіччя і досі застосовується у творчих роботах вітчизняних ковалів. Ковальство було органічним для людей, що жили на території сучасної України, з кількох причин. Перш за все, це наявність руди у ґрунтах, з якої можна було виплавляти метал. Наявність металу як сировинної бази стало першоосновою розвитку ковальства. Практично з часів Київської Русі вітчизняне ковальство слід розділяти на два напрямки: ремесло та творчість. Складовими художньої обробки металу є золотарство, ковальство, художнє лиття, слюсарство, карбування, гравіювання, емальєрство та ювелірне мистецтво. Згідно з задекларованим завданням у даній роботі досліджується лише ковальство.

З часів Київської Русі ковалі активно працюють для створення сільськогосподарського реманенту та речей, що були необхідні у міському побуті.

Також багато творів ковальства знаходимо в елементах кінської зброї та бойової зброї. Інструменти, що використовувалися для виготовлення та обробки металу, було знайдено на місцях колишніх виробництв. Зараз ці знахідки достатньо широко представлені в експозиції Історичного музею міста Києва. Активне будівництво чернігівських, псковських, новгородських, київських храмів часів розквіту Київської Русі залучає ковальські цехи на рівні столярів, теслів, мулярів, майстрів, що укладають плінфу. Ковалі виробляють складні металеві конструкції на утримання стін новобудов, металеві ковані драбини та сходи, конструкції для підтримки арок зводів, конструкції, що тримають куполи, віконні грати, що вирізняються високим художнім рівнем із застосуванням передових на той час технологій ковальського зварювання. (Це коли розігрітий до 900 градусів пасок із металу закріплює «на гарячу» декілька елементів). Виконуються численні металеві ручки для парадних та робочих дверей, елементи, що прикрашають самі двері та ворота, металеві квіти, якими оздоблюють інтер'єри та екстер'єри храмових споруд.

Практично з часів Київської Русі виникають кузні як окремі професійні виробництва. Кузня, або, як її називали в ті часи, ковальня мала певну специфіку, бо потребувала спеціального обладнання. Археологічні експедиції, що працювали у центральній частині України, виявили залишки таких підприємств-ковалень. Це ковальні сіл Дорогинки, що на Фастівщині, Деснянки, що на правому березі річки Десна поблизу селища Літочки, на хуторі поблизу нинішнього розташування селища Боярка. Практично при кожній зі згаданих археологічних розкопок були виявлені горни та залишки металу, що підтверджувало саме ковальське призначення печі. XV–XVI століття дають новий поштовх у розвитку ковальства. Практично кожне велике поселення вже обов'язково має коваля. На Поліссі розвиваються так звані рудні. Це ремісничі підприємства у сучасному розумінні виробничого процесу, що утворювалися в місцях виходу руди назовні. Руда, у свою чергу, давала можливість виплавки металу,

а також виготовлення скла. Відомі географічні назви Рудні Заліській, Рудні Перганській, що на Житомирщині. До нашого часу збереглася географічна назва сіл Овдієва Нива і Рудня, які й досі існують на території державного заповідника у Сухолуччі. Особливо популярними стають викувані скрині, які набули масового розповсюдження. Відомі ковані скрині, або скрині з кованими елементами, що існували практично в усіх регіонах України. Обов'язковими в конструкції такого виробу залишалися металеві смуги, що опоясували саму скриню. Це завжди виготовляв коваль. Своєрідність прикрашання таких смуг була завжди заслугою коваля. Орнаменти і декорування доводять існування саме художнього ковальства. Орнамент наносився «на гарячу». Тобто вже у XV–XVI століттях існувала система штампів для декорування. Відомі декоративні елементи із застосуванням геометричних і рослинних орнаментів, характерних для того регіону, де було виготовлено предмет.

Роль коваля в селищі завжди була знаковою. Він був уособленням усього, що в той чи інший спосіб пов'язувалося з металом. Коваль виробляв життєво необхідний реманент. Головним виробом залишалася підкова, без якої використання коня — основного транспортного засобу — стало неможливим.

XV сторіччя в історію розвитку вітчизняної металопластики і ковальства входить тим, що саме у цей час по всій території сьогднішньої України відкриваються професійні ковальські цехи. У таких виробничих підприємствах виконуються не лише суто ковальські замовлення, а й практично все, що може бути виготовлено з металу. Обов'язковими у використанні в XVI–XVII сторіччях стають замки до дверей та клямки, завдяки яким замок функціонує. Виготовлення замків, клямок, завіс розширює поле діяльності коваля, адже його праця стає необхідною умовою існування житла. Без замка уже не обходиться жодне приміщення. Конструкцій цих предметів нараховано сотні: від найпростіших, без елементів декору, до складних інженерних конструкцій із застосуванням складних орнаментів у оздобленні. У переважній більшості випадків замок виробляється з прута чи квадрата, витягнутого в горні на «гаряче». Важливим ковальським елементом залишається цвях. Залізний цвях використовується разом із дерев'яним тиблем, відомим із прадавнього часу. Тибель — дерев'яний спеціально виточений елемент, що з'єднує між собою дві протесані деревини. Залізний цвях виконує ту саму функцію, що й тибель, але спектр його застосування набагато більший. Цвях не лише прикріплює замок до дверного полотна, але й використовується у будівництві для з'єднання між собою різних дерев'яних деталей. Наступна функція цвяха — декорування. Ковалі оздоблювали головки цвяхів різноманітними орнаментами, що допомагало декоруванню самого дверного полотна або іншої конструкції. Вози конкурували між собою як із точки зору чисто механічних якостей, так і в плані оздоблення.

Практично всі житлові споруди мали пічне опалення. Це вимагало застосування дверцят на печі, що обов'язково були виготовлені в кузні із заліза.

Окремою ланкою дослідження стає ковальство для церковних потреб. Розвинені монастирі мали власні кузні, інші, менші за розміром і потужністю, замовляли обкладинки для ікон, книг, двері, хрести, дзвони, огорожі, решітки у майстрів-ковалів. Переважна більшість таких предметів, крім функціонального призначення, мала й суто художню складову. До церковного ковальства була прикута увага великої кількості людей, а тому замовлення для церкви чи монастиря завжди виконувалося ковалями з особливою увагою.

Так, можна зробити висновок, що ковальські цехи стали одними з перших професійних виробництв. Із соціально-економічної точки зору настає період професійного ковальства. Навколо ковальських виробництв гуртуються промисли інших металевих спеціальностей, історія яких буде різною і не схожою між собою. Ливарний промисел надовго залишиться при ковальнях через спорідненість завдань і спільні процеси, золотарі та ювеліри організують свої цехи і власні виробництва. Специфіка ковальського виробництва сприяє розвитку майстерень та цехів у різних куточках держави. Так ковальські цехи зароджуються одночасно і у великих, і в дрібних населених пунктах. Цехи називаються братствами і майже завжди виникають у поселеннях чи містах, які отримують магдебурзьке право. Історія зберегла документи київських, овруцьких, ковельських, ніжинських, чернігівських, фастівських ковальських об'єднань.

Як приклад продемонструємо документи про один із таких цехів — київський. Скупі архівні документи вражають фактами. Виявляється, що в Києві періоду 1800–1820-х років існувало 15 ремісничих цехів та 56 ковальських майстерень. Стає зрозумілим, що серед ковалів були освічені люди, бо літопис ККЦ (Київського ковальського цеху) упродовж довгого часу вели самі ковалі. Статті ККЦ № 113 та № 220 Ремісничого статуту 1879 року забороняли власникам цехів використовувати працю робітників без оформлення трудових договорів [11].

Злам XIX–XX століть став алогічним кінцем ККЦ. Практично державна інституція з міцними традиціями, власними приміщеннями і значним грошовим обігом (про що свідчать суми податку, який сплачувала організація) 1902 року припинила своє існування. Капіталістичні відносини в українській столиці зруйнували патріархальну ремісничу структуру, адже будівельний бум, що почався з 1890-х років, вимагав великої кількості ковальських замовлень. Власники кузень ставали на індивідуальний шлях розвитку, і практично до заколоту 1917 року виробничі ковальські підприємства потужно розвивалися, маючи велику кількість замовлень.

Ковальський промисел і ковальське мистецтво в Україні XVII–XVIII сторіччя характеризуються посиленням цехових відносин. Професійні цехи трансформуються не лише у виробництва,

але й у школи ковальської майстерності. При цехах працюють заклади, що за своєю структурою дуже схожі на професійно-технічні училища. За дорослим ковалем закріплюються декілька учнів, із якими він працює упродовж достатньо довгого періоду (до 10 років). Так «виросували» власного майстра. Економічна складова розвитку таких підприємств дає змогу витратити чималі кошти на спеціальну підготовку власних кадрів, які в майбутньому зобов'язані відпрацювати на такому виробництві. Ринкові стосунки ще далекі від капіталістичних, але саме з умов, що ставляться перед учнем, коли останній не має права переходу на інше підприємство, і починається процес руйнації феодальної складової у професійному виробничому циклі. Доки замовлень вистачало для переважної більшості цехів, проблем виходу майстра з цеху не було. Але кінець XVIII і початок XIX сторіч продемонстрували достатньо різкий спад у замовленнях ковальських виробів. У такий спосіб присутність майстра високого професійного рівня далася взнаки.

Ковальство XVIII–XIX сторіч мало відмінності та особливості розвитку. Великі потужні цехи-заводи і менші ковальські виробництва існували в усіх регіонах України. Міські виробництва, що задовольняли потреби будівництва, мали відмінність від сільських кузень, де переважною більшістю виготовлявся сільськогосподарський реманент. Окремими малодослідженими виробництвами залишаються кузні поміщиків, що були розташовані при великих чи середніх маєтках. Відомі кузні Потоцьких, Галаганів, Терещенків. Такі виробництва розвивалися за своїм сценарієм. Доволі часто стиль виробів залежав від смаку власника. Такі підприємства обслуговували як сільськогосподарські потреби у маєтках, так і потреби будівництва будинку чи церкви, а також виготовлення металевих композицій для парків — альтанок, лавок, фонтанів, ліхтарів. Часто вироби були копіями творів, побачених у інших містах чи країнах. Капіталістичні відносини внесли видозміни у цехове життя ковальських виробництв. Замовлення стало першочерговим ключовим моментом у роботі цеху. Замовник диктував свої права і одноосібно замовляв ковальський виріб, який йому подобався. Доволі часто такі замовлення були недолугими. Починаючи від періоду бароко і практично до початку XX сторіччя бажання прикрасити власну споруду дасть відчутний поштовх у виконанні українськими ковалями огорож, решіток, камінів, портиків, предметів садово-паркової архітектури, що будуть конкурувати з аналогічними виробами інших майстерень. Протягом усього XIX сторіччя в моді буде металева скульптура, також виконана переважно в ковальських майстернях. Рельєфи, виготовлені з металу, як і металева скульптура, не знайдуть широкого розповсюдження в Україні, адже їм на зміну прийде дешеве і доступне алебастрове литво декоративних елементів, що буде продаватися великими тиражами.

Художнє ковальство другої половини XIX сторіччя, певно, було найбільш цілісним

і виправданим з точки зору його застосування. Вплив кількох стилів одноразово — бароко, модерну, національного стилю та авторського — робив вітчизняне ковальство неповторним і унікальним. Необхідність виготовлення ґрат, решіток, брам, дверей залишалася у старих об'єктах, але виконувалася в принципово нових творчих рішеннях. До роботи ковальських виробництв і ательє долучалися професійні художники й архітектори. Будівельний бум, що почався у 1870-х роках, докорінно вплинув на розвиток ковальства. Металеві конструкції та металеві прикраси на фасадах стають обов'язковою складовою будівництва. Паркова металева архітектура пропонує нове бачення у застосуванні ковальського мистецтва. У двох парках не можуть бути однакові світильники чи лавки, а в будинках не може бути однакових решіток. Злам XIX та XX сторіч справедливо вважається добою першого відродження ковальського мистецтва України попри наявність могутнього конкурента — ливарного мистецтва, яке впевнено забирає нішу ковальської справи у навколишньому середовищі. Найхарактернішим містом, вивчення архітектури якого дає відповіді щодо участі ковальського мистецтва в розвитку країни, є Київ. Злам XIX–XX ст. в Києві ознаменувався потужним будівництвом у центральній, історичній, і прилеглих частинах міста. Почали швидко з'являтися дорогі особняки і багатоповерхові будинки. Практично неможливо було знайти двох однакових будівель. Значне місце в їх оздобленні зайняв кований і литий метал. З'явилися численні замовлення на балконні решітки, огорожі, центральні в'їзні ворота і дашки над входом до будинків, а також розгорнулося дачне будівництво, що вимагало кілометри кованої продукції, — все це й зумовило новий етап розвитку ковальської справи.

Цей період характеризується підвищенням інтересом до кованого металу. Ковальське мистецтво на теренах України не завжди було у занепаді. Воно було активно затребуване 100–120 років тому — за часів панування модерну в архітектурних ансамблях європейських міст. Металеві завитки ковальських виробів милували око глядача практично кожного європейського міста чи селища. Вітчизняна металопластика вже мала свої традиції, отже, її розвиток на початку 1970-х років був цілком логічним.

Протягом минулого століття мистецтво ковальської справи в нашій державі пережило зліт і занепад інтересу до нього і навіть забуття, однак при цьому не втратилися кращі традиції ремесла і прагнення митців відродити його колишню славу. Кількість ковальських підприємств за перше десятиліття XX століття зростає вчетверо. Однак після жовтневого перевороту 1917 р. робота в них призупинилася. У місті майже припинилося будівництво. Решта невеликих кузень виконували лише господарські замовлення: цвяхи, скоби, підкови, рідше — цвинтарні огорожі. Зупинка розвитку мистецтва «великого металу» тривала практично до початку 1970-х років.

Період від перших творчих виробів авторства О. Міловзорова та О. Стасюка (автор вивчає мистецькі процеси у вітчизняному ковальстві на прикладі київського мистецького осередку) до потужного розвитку сьогоденної металопластики стане темою наступної статті.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. У даній роботі автор зробив історичний екскурс у розвиток вітчизняного ковальства та дослідив один із головних компонентів ковальської справи — метал. Це є необхідною умовою для всебічного вивчення і подальшого дослідження ковальського ремесла та ковальського мистецтва.

Вивчаючи сучасний стан українського ковальства, необхідно пам'ятати, що його бурхливий розвиток почався лише на початку 1970-х років після майже п'ятдесятилітньої перерви. Вітчизняна металообробка (маємо на увазі ювелірне і ковальське мистецтво) зазнала відчутних утисків. Відродження українського сучасного ковальства є феноменальним. Варто зазначити, що коріння відродження лежить не лише у суто мистецьких сферах, але й у психологічній та національній складових. Хронологічно розглядаючи сучасний етап розвитку ковальства потрібно після вивчення і аналізу подій у контексті дослідження мистецтва обробки металу України минулих періодів. Досягнення сучасного художнього ковальства базується на міцному підґрунті професіоналізму та історичного об'єктивізму. Аналіз впливу традицій ремесла і розвинутого процесу створення утилітарних предметів та художніх творів, що народжувалися в кузні від XVI століття до початку 30-х років минулого століття, показує правдиву картину загального розвитку металопластики дня сьогоденного. Вакуум у вітчизняному ковальстві проіснував до 1970 року, поки до Києва не повернувся Олександр Міловзоров. Його зустріч із Олегом Стасюком стане знаковою подією для вітчизняного ковальства. Київське ковальство стояло на порозі нової ери, що збіглася у часі з початком творчого шляху непересічних особистостей — Олега Боньковського у Львові, Володимира Пахомова у Миколаєві, а трохи згодом із першими кроками у професії Олександра Литвина та Олександра Біловола у Донбасі. Ковальство невпинно крокувало Україною, відроджуючи нові й нові осередки. Про досягнення українського ковальства автор докладно напише у наступних статтях.

Література:

1. Андерсон Б. Определение драгоценных камней [Текст] / Б. Андерсон ; под ред. В. П. Петрова ; пер. с англ. Л. В. Булгака. — М. : Мир, 1983. — 456 с.
2. Беннетт Д. Ювелирное искусство [Текст] : иллюстрированный справочник по ювелирным украшениям / Д. Беннетт, Д. Маскетти ; пер. с англ. : И. Д. Гольбина. — М. : Арт-Родник, 2005. — 494 с. : цв. ил.
3. Боньковська С. М. Ковальство на Україні (XIX — початок XX ст.) [Текст] / Софія Боньковська ; відп. ред. В. В. Захарчук-Чугай. — К. : Наукова думка, 1991. — 112 с.
4. Бородай О. З досвіду емальєра [Текст] / О. А. Бородай // Від ремесла до творчості : [збірник] / [упоряд. :

- Ю. Г. Легенький]. — К. : Час, 1990. — С. 124–128. — ISBN 5-88520-050-5.
5. Борщенко Л. Художнє литво на старому луганському заводі (1795–1887) [Текст] / Лідія Борщенко // МІСТ (мистецтво, історія, сучасність, теорія) : зб. наук. пр. / Ін-т проблем сучасного мист-ва АМУ ; Редкол. : Сидоренко В. та ін. — К. : Інтертехнологія, 2006. — № 3. — С. 22–28.
6. Від ремесла до творчості [Текст] : [збірник] / [упоряд. : Ю. Г. Легенький]. — К. : Час, 1990. — 151 с. — ISBN 5-88520-050-5.
7. Жоголь Л. Е. Декоративное искусство в интерьере общественных зданий [Текст] / Л. Е. Жоголь. — К. : Будівельник, 1978. — 103 с.
8. Жолтовський П. Метал [Текст] / П. Жолтовський // Історія українського мистецтва в 6 т. Т. 3. Мистецтво другої половини XVII–XVIII століття / НДІ теорії, історії та персп. проблем радян. архіт. ; голов. редкол. : М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.] ; ред. т. : П. Г. Юрченко, П. М. Попов, П. М. Жолтовський. — К. : Голов. ред. УРЕ, 1968. — С. 341–354.
9. Жолтовський П. Українське декоративне мистецтво [Текст] / П. Жолтовський, П. Мусієнко. — К. : Товариство для поширення політичних і наукових знань УРСР, 1963. — 36 с.
10. Жолтовський П. Художній метал. Історичний нарис [Текст] / П. Жолтовський. — К. : Мистецтво, 1972. — 113 с.
11. Кучеренко В. Київському ковальському цеху — 600 років [Текст] / В. Кучеренко // Ковальська майстерня : діалог — стиль — метал : інформ. вироб.-практ. вид. з популяризації ковальського мистец. — 2006. — № 1 (3). — С. 10–15.
12. Легенький Ю. Г. Культура самодіяльного мистецтва [Текст] : від автора / Ю. Г. Легенький // Від ремесла до творчості [Текст] : [збірник] / [упоряд. : Ю. Г. Легенький]. — К. : Час, 1990. — С. 3–5. — ISBN 5-88520-050-5.
13. Легенький Ю. Г. Мистецтво емалювання [Текст] / Ю. Г. Легенький // Від ремесла до творчості [Текст] : [збірник] / [упоряд. : Ю. Г. Легенький]. — К. : Час, 1990. — С. 114. — ISBN 5-88520-050-5.
14. Манучарова Н. Д. Декоративно-прикладне мистецтво Української РСР : (За матер. виставки 1949 р.) [Текст] / Н. Д. Манучарова ; за заг. ред. С. І. Катоніна ; АА УРСР, Ін-т худож. промисловості. — К. : Вид-во АА УРСР, 1952. — 176 с. : іл., 1 портр.
15. Марченков В. Ювелирное дело : практ. пособие [Текст] / В. Марченков. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Высшая школа, 1992. — 256 с. — ISBN 5-06-001974-8.
16. Міловзоров О. Шляхи [Текст] / авт.-упор. Олександр Міловзоров. — К. : Дух і літера, 2015. — 272 с. : іл. — ISBN 978-966-378-406-9.
17. Новиков В. П. Ручное изготовление ювелирных украшений [Текст] / В. П. Новиков, В. С. Павлов. — СПб : Политехника, 1991. — 207 с. — ISBN 5-7325-0194-0.
18. Роготченко С. В. Історичні шляхи розвитку художнього ковальства наприкінці XX — на початку XXI сторіччя. (До історії розвитку сучасного ковальського мистецтва України) [Текст] / С. В. Роготченко // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв : зб. наук. праць / за ред. В. Я. Даниленка. — Х. : ХДАДМ, 2017. — № 4. — С. 66–70.
19. Роготченко О. Художнє ковальство України. Кн. 1 : Відродження [Текст] / О. Роготченко, В. Бурдук, І. Руденко. — Донецьк : Регіон, 2007. — 120 с. : іл.
20. Руденко І. Художественнаяковка : Возрождение духа кузнеца [Текст] / Игорь Руденко // МІСТ (мистецтво, історія, сучасність, теорія) : зб. наук. пр. / Ін-т проблем сучасного мист-ва АМУ ; редкол. : Сидоренко В. та ін. — К. : Інтертехнологія, 2006. — № 3. — С. 298–307.
21. Соловьев К. А. История художественного металла древнего мира [Текст] : учебное пособие / К. А. Соловьев ; Моск. высш. худ. пром. училище. — М., 1963. — 96 с.

22. Смит Г. Драгоценные камни [Текст] / Г. Смит ; пер. с англ. А. С. Арсанова и Б. А. Борисова ; под ред. В. П. Петрова. — М. : Мир, 1980. — 588 с. : ил., фот. цв., фот., табл.
23. Шмагало Р. Т. Енциклопедія художнього металу [Текст]. Т. 1. Світовий та український художній метал. Класифікація, термінологія, стилістика, експертиза / Ростислав Шмагало. — Львів : Априорі, 2015. — 420 с. : іл. — ISBN 978-966-8734-33-5.
24. Шмагало Р. Т. Енциклопедія художнього металу [Текст]. Т. 2. Художній метал України. XX — поч. XXI ст. / Ростислав Шмагало ; Львів. нац. акад. мистецтв, ф-т історії та теорії мистецтва. — Львів : Априорі, 2015 — 276 с. : іл. — ISBN 978-966-8734-33-5.
25. Чегусова З. Художнє скло і художня кераміка («мистецтво вогню») України другої половини XX — початку XXI століття в аспекті впливу стилю модерн [Текст] / Зоя Чегусова // Українське мистецтвознавство : матеріали, дослідження, рецензії : [зб. наук. праць] / [голов. ред. Г. Скрипник ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського]. — Київ, 2010. — Вип. 10. — С. 42–48.
13. Lehenkyi, Yu. H. (1990). *Mystetstvo emaluyvannya* [Art of Enamelling]. In *Vid remesla do tvorchosti — From craft to creativity*. Yu. H. Lehenkyi, comp., (p. 114). Kyiv : Chas. (In Ukrainian).
14. Manucharova, N. D. (1952). *Dekoratyvno-prykladne mystetstvo Ukrainiskoi RSR : (Za mater. vystavky 1949 r.)* [Decorative-applied art of the Ukrainian SSR: (For material exhibitions of 1949)]. Ye. I. Katonin, ed. Kyiv : Vyd-vo AA URSR. (In Ukrainian, in Russian).
15. Marchenkov, V. (1992). *Yuvelirnoe delo* [Jewelcrafting]. (3rd ed., revised and supplemented). Moscow : Vysshaya shkola. (In Russian).
16. Milovzorov, O. (author & comp). (2015). *Shliakhy* [Ways]. Kyiv : Dukh i litera. (In Ukrainian).
17. Novikov, V. P. & Pavlov, V. S. (1991). *Ruchnoe izgotovlenie yuvelirnykh ukrasheniy* [Hand manufacturing of jewelry]. St. Petersburg : Politekhnik. (In Russian).
18. Rohotchenko, S. V. (2017). *Istorychni shliakhy rozvytku khudozhnoho kovalstva naprykintsi XX — na pochatku XXI storichchia. (Do istorii rozvytku suchasnoho kovalskoho mystetstva Ukrainy)* [History of the development of the artistic blacksmith at the end of the XX — beginning of the XXI centuries. (Up to the development of modern blacksmith in Ukraine)]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv — Bulletin of the Kharkov State Academy of Design and Arts*, 4, 66–70. (In Ukrainian).
19. Rohotchenko, O., Burduk, V., & Rudenko, I. (2007). *Khudozhnye kovalstvo Ukrayiny. Kn. 1 : Vidrodzhennya* [Artistic Blacksmithing of Ukraine. Book 1 : Renaissance]. Donetsk : Rehon. (In Ukrainian).
20. Rudenko, I. (2006). *Khudozhestvennaya kovka : Vozrozhdenie dukha kuznetsa* [Artistic forging : Revival of the spirit of the blacksmith]. *MIST (mystetstvo, istoriia, suchasnist, teoriia) — Bridge*, 3, 298–307. (In Russian).
21. Solov'ev, K. A. (1963). *Istoriya khudozhestvennogo metalla drevnego mira* [History of the artistic metal of the ancient world]. Moscow. (In Russian).
22. Smyt, H. (1980). *Dragotsennnye kamni* [Gemstones]. V. P. Petrov, ed. (A. S. Arsanov & B. A. Borisov, trans). Moscow : Mir. (In Russian).
23. Shmahalo, R. T. (2015). *Entsyklopediia khudozhnoho metalu* [Encyclopedia of artistic metal]. (Vol. 1 : World and Ukrainian artistic metal. Classification, terminology, stylistics, examination). Lviv : Apriori. (In Ukrainian).
24. Shmahalo, R. T. (2015). *Entsyklopediia khudozhnoho metalu* [Encyclopedia of artistic metal]. (Vol. 2 : Art metal of Ukraine. XX — the beginning XXI century). Lviv : Apriori. (In Ukrainian).
25. Chehusova, Z. (2010). *Khudozhnie sklo i khudozhnia keramika (“mystetstvo vohniu”) Ukrainy druhoi polovyny XX — pochatku XXI stolittia v aspekti vplyvu styliu modern* [Art glass and artistic ceramics (“art of fire”) of Ukraine of the second half of the XX — beginning of the XXI century in the aspect of the influence of the modernist style]. *Ukrainske mystetstvoznavstvo : materialy, doslidzhennia, retsenzii — Ukrainian art studies*, 10, 42–48. (In Ukrainian).

14.01.2018